

Tureckie społeczeństwo u progu trzeciej dekady rządów Erdoğan

Zuzanna Krzyżanowska

Zwycięstwo w wyborach prezydenckich i parlamentarnych w maju 2023 r. rozpoczęło trzecią dekadę nieprzerwanych rządów Recepta Tayyipa Erdoğan (jako premiera, a następnie prezydenta) i Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP). Wygrana była możliwa nie tylko dzięki przewagom, jakie daje kontrola scentralizowanego aparatu państwa, lecz także dzięki znacznemu poparciu społecznemu oraz skutecznemu wykorzystywaniu słabości opozycji. Od momentu przejęcia władzy przez AKP w 2002 r. społeczeństwo tureckie uległo głębokim przemianom, związanym m.in. ze znacznym wzrostem poziomu życia obywateli. Zarazem jednak Turcy doświadczają skutków wypalenia się modelu rozwojowego państwa i narastającego kryzysu gospodarczego, połączonego z napięciami wewnętrznymi wywołanymi przez polaryzację oraz napływ imigrantów. Mimo to AKP wciąż udaje się efektywnie zarządzać emocjami społecznymi, umiejętnie rozgrywać kwestie światopoglądowe i pozycjonować się jako gwarant bezpieczeństwa i stabilności państwa. Perspektywy aktywnego wpływu społeczeństwa na zmianę polityczną w Turcji wydają się w najbliższej przyszłości ograniczone ze względu na brak realnej alternatywy dla obozu rządzącego oraz represyjność systemu. W przypadku niewystąpienia masowych protestów – a te wydają się mało prawdopodobne – szanse na przewartościowania na scenie politycznej stworzy dopiero wycofanie się z niej prezydenta Erdoğan.

Dwie dekady przebudowy

Przez ostatnie 20 lat państwo tureckie uległo dynamicznym przemianom we wszystkich obszarach. Szczególnie istotny dla zrozumienia współczesnej Turcji i przewidzenia kierunku jej rozwoju jest wymiar społeczny.

W ciągu minionych dwóch dekad znacznie wzrósł poziom życia mieszkańców Turcji. Według wskaźnika rozwoju społecznego (HDI) jest to kraj wysoko rozwinięty i znajduje się pod tym względem na 48. miejscu na świecie, wyżej niż takie państwa UE jak Rumunia czy Bułgaria. W 2002 r. w tym samym rankingu Turcja jako kraj średnio rozwinięty zajmowała 85. pozycję. Przez ostatnie 20 lat oczekiwana średnia długość życia jej obywateli wzrosła z 72,6 do 76 lat¹. Obecnie Turcy są też dużo

¹ *Human Development Reports: Türkiye*, United Nations Development Programme, 8.09.2022, hdr.undp.org.

lepiej wykształceni. Rządzącym udało się niemal całkowicie wyeliminować analfabetyzm – w latach 2004–2019 odsetek osób piśmiennych wzrósł z 87 do 97%². Upowszechniło się szkolnictwo średnie i wyższe, także poza największymi miastami, choć bywa, że jakość kształcenia budzi wątpliwości. W 2022 r. 23,9% osób w wieku powyżej 25 lat było absolwentami szkół wyższych, a 47,1% – szkół średnich. To wzrost o odpowiednio 14,1 i 20,6 p.p. względem roku 2008³. Innym przejawem tureckiej modernizacji jest urbanizacja. Proces ten został zapoczątkowany jeszcze w latach osiemdziesiątych i przybrał na sile w XXI wieku. W latach 2002–2022 udział mieszkańców miast w populacji wzrósł z 66 do 77%⁴. W tym czasie wyraźnie zwiększyła się liczba ludności największych metropolii – Stambułu, Ankary i Izmiru – oraz regionalnych centrów, takich jak Şanlıurfa i Antalya.

Współczesna Turcja jest też państwem bogatszym niż na początku XXI stulecia. W latach 2002–2022 jej PKB *per capita* według parytetu siły nabywczej wzrósł z 9,3 tys. do 37,3 tys. dolarów⁵. Mimo to pozostaje krajem ogromnych kontrastów społecznych. Przez ostatnie dwie dekady nie udało jej się zmniejszyć tych dysproporcji, które od lat utrzymują się na zbliżonym poziomie (0,415 wg współczynnika Giniego) i plasują ją wśród państw OECD o największych nierównościach, obok Meksyku i Bułgarii⁶.

Wskaźnikiem przemian społecznych jest turecka demografia. Od 2002 r. liczba mieszkańców wzrosła z 66 mln do aż 85 mln⁷. Społeczeństwo jest młode – w 2022 r. średnia wieku wynosiła zaledwie 33,5 roku, a aż 22% populacji stanowiły dzieci do 14. roku życia⁸. Znaczne zwiększenie się liczby ludności było konsekwencją wcześniejszej dynamiki przyrostu naturalnego⁹. Dane wskazują zarazem, że dzietność w Turcji spada i nie gwarantuje już prostej zastępowalności pokoleń. Na tym tle wyróżnia się etnicznie nieturecka południowo-wschodnia część kraju, która ma dużo wyższy współczynnik urodzeń¹⁰.

Przed wszystkim jednak relatywnie stabilna i zamożna na tle regionu Turcja stała się krajem masowo przyjmującym uchodźców i migrantów. Początkiem tej

” Po raz pierwszy od powstania republiki Turcja posiada znaczną mniejszość arabską, najliczniej zamieszkującą południowo-wschodnią część kraju oraz Stambuł.

głębokiej przemiany demograficznej był wybuch wojny domowej w Syrii w 2011 r. Według danych urzędu ds. migracji obecnie w Turcji przebywa 3,25 mln Syryjczyków objętych ochroną tymczasową¹¹. Dodatkowo ponad 238 tys. Syryjczyków otrzymało tureckie obywatelstwo¹². Pociąga to za sobą zmianę struktury etnicznej państwa. Po raz pierwszy od powstania republiki Turcja posiada znaczną mniejszość arabską, najliczniej zamieszkującą południowo-wschodnią część kraju (prowincje Hatay, Şanlıurfa, Gaziantep) oraz Stambuł. Kraj ten jest także atrakcyjnym kierunkiem dla migrantów z Bliskiego Wschodu, Rosji, Azji Centralnej i Afryki. Ogólna liczba obcokrajowców wyniosła w listopadzie 2023 r. aż 4,6 mln, co stanowi 5,44% społeczeństwa. Są to dane oficjalne, nieuwzględniające nielegalnej imigracji i osób niezarejestrowanych¹³.

² Literacy rate, adult total (% of people ages 15 and above) – Türkiye, The World Bank, 19.09.2023, data.worldbank.org.

³ National Education Statistics, 2022, Turkstat, 26.05.2023, data.tuik.gov.tr.

⁴ Urban population (% of total population) – Türkiye, The World Bank, data.worldbank.org.

⁵ GDP per capita, PPP (current international \$) – Türkiye, The World Bank, data.worldbank.org.

⁶ Income inequality, OECD, data.oecd.org.

⁷ Population – Türkiye, The World Bank, data.worldbank.org.

⁸ The Results of Address Based Population Registration System, 2022, Turkstat, 6.02.2023, data.tuik.gov.tr.

⁹ W 1972 r. Turcja liczyła 37 mln mieszkańców, w 1982 – 45 mln, w 1992 – 56 mln, w 2002 – 66 mln.

¹⁰ Birth Statistics, 2022, Turkstat, 15.05.2023, data.tuik.gov.tr.

¹¹ Temporary protection, Presidency of Migration Management, 30.11.2023, en.goc.gov.tr.

¹² İçişleri Bakanı Yerlikaya, Türk vatandaşı olan Suriyelilerin sayısının 238 bine yaklaştığını açıkladı, BBC News Türkçe, 9.11.2023, bbc.com/turkce.

¹³ F. Sevinç Çetin, Y. Kalyoncuoğlu, Göç İdaresi Başkanlığı'ndan, Türkiye'deki göçmen sayısına ilişkin açıklama, Anadolu Ajansı, 16.07.2023, aa.com.tr.

Kryzys modelu AKP

Przy okazji obchodów 100-lecia powołania republiki (29 października 2023 r.) obóz władzy chętnie przedstawiał dokonania 20 lat swoich rządów, w centrum stawiając inwestycje infrastrukturalne i programy społeczne. Ukuto przy tym okolicznościowe hasło „Wykonaliśmy pracę stulecia w dwadzieścia lat”¹⁴. Wbrew temu demonstracyjnemu optymizmowi aktualna sytuacja społeczna w Turcji jest niejednoznaczna. Szybka modernizacja i poprawa warunków życia rozbudziły aspiracje, których zaspokojenie jest coraz trudniejsze. Równocześnie wyczerpał się dotychczasowy model rozwoju gospodarczego i społecznego oparty na inwestycjach zagranicznych i sektorze budowlanym.

Na pierwszy plan zdecydowanie wysuwa się obecnie trwający od około 2018 r. przewlekły kryzys gospodarczy, odbijający się negatywnie na finansach państwa

” Zła sytuacja finansowa kraju, przyczyniająca się do ubożenia jego mieszkańców i niemożności zaspokojenia ich aspiracji, negatywnie odbija się na nastrojach społecznych.

i skutkujący znacznym podniesieniem się kosztów utrzymania. Klasę niższą i średnią dotykają spadek wartości liry oraz wysoka inflacja (61,98% r/r w listopadzie br.¹⁵), za którą nie nadążają wzrosty wynagrodzeń i świadczeń społecznych, a także coraz wyższe koszty najmu (+133% r/r w pierwszym kwartale tego roku¹⁶). Minimalna płaca, w czerwcu podniesiona do ponad 13 tys. lir brutto, stanowi mniej niż jedną trzecią kwoty, która wyznacza granicę ubóstwa dla czteroosobowego gospodarstwa domowego – 45,7 tys. lir¹⁷. Wspomniane najniższe wynagrodzenie otrzymuje 40% pracujących w Turcji¹⁸. Nie wiadomo jednak, na ile budżety domowe są równoważone przez dochody uzyskane w szarej strefie.

Brak perspektyw sprawia, że coraz więcej Turków rozważa wyjazd za granicę w celu podjęcia edukacji lub pracy. Migracja z Turcji zaczęła się nasilać po 2020 r. W roku 2022 kraj ten opuściło ok. 139 tys. obywateli, co oznaczało 26-procentowy wzrost względem poprzedniego roku. Z Turcji najczęściej wyjeżdżają osoby młode¹⁹. Zainteresowanie emigracją widać również po lawinowym zwiększeniu się liczby składanych podań o wizę Schengen – z 272 tys. w 2021 do 778 tys. w 2022 r.²⁰ Coraz więcej wpływa także wniosków o azyl w Unii Europejskiej. W 2022 r. odnotowano ich ponad 49 tys., co dało Turkom czwarte miejsce pod względem liczby takich aplikacji. To o niemal 30 tys. więcej niż w roku 2021²¹.

Zła sytuacja finansowa kraju, przyczyniająca się do ubożenia jego mieszkańców i niemożności zaspokojenia ich aspiracji, negatywnie odbija się na nastrojach społecznych. Prowadzi to m.in. do wzmożenia wrogich zachowań w stosunku do syryjskich uchodźców, wobec których rządowi nie udało się wypracować skutecznej strategii integracyjnej. Społecznie wykluczeni Syryjczycy są łatwym celem ataków. Oskarża się ich o zabieranie miejsc pracy, nadużywanie materialnego wsparcia państwa i wzrost przestępczości.

Kryzys gospodarczy i społeczny ma także swój wymiar polityczny. Początkowy okres rządów partii Erdoğan w wiązał się z falą liberalizacji i demokratyzacji państwa. W wymiarze ustrojowym Turcja

¹⁴ Zob. oficjalna strona obchodów stulecia powstania republiki: *Yüzyılın İşini 20 Yıla Sığdırdık*, T.C. İletişim Başkanlığı, yuzuncuyil.gov.tr.

¹⁵ *Consumer Price Index, November 2023*, Turkstat, 4.12.2023, data.tuik.gov.tr.

¹⁶ *Dünyada konut fiyatlarının en çok arttığı üç şehir: Ankara, İzmir ve İstanbul*, Euronews, 26.08.2023, tr.euronews.com.

¹⁷ *Türk-İş Kasım 2023 Açlık ve Yoksulluk Sınırı*, Türk-İş, 29.11.2023, turkis.org.tr.

¹⁸ Ö. Yıldırım, O.O. Gemici, *Bakan İşikhan: Asgari ücrette herkesin mutabık kaldığı bir tutarda uzlaşılacağını ümit ediyorum*, Anadolu Ajansı, 2.11.2023, aa.com.tr.

¹⁹ *International Migration Statistics, 2022*, Turkstat, 24.07.2023, data.tuik.gov.tr.

²⁰ *Migration and Home Affairs*, European Commission, home-affairs.ec.europa.eu.

²¹ *Annual asylum statistics*, Eurostat, ec.europa.eu/eurostat.

starala się dostosować do wymogów unijnych, co w 2005 r. skutkowało rozpoczęciem negocjacji akcesyjnych. Ten etap zakończył się na dobre w 2013 r. wraz z ostrą reakcją na antyrządowe protesty w stambulskim parku Gezi i konfliktem z dotychczas przychylnym władzy Ruchem Gülena. Poczucie zagrożenia wywołane przez te wydarzenia stało się pretekstem do budowy rządów autorytarnych, który to proces wyraźnie nasilił się po nieudanej próbie puczu w 2016 r. i będącej jego następstwem fali represji.

Współczesna Turcja nie jest krajem spełniającym standardy demokratyczne. Freedom House uznaje ją za państwo „nie wolne”. Szczególnej krytyce poddawany jest upolityczniony wymiar sprawiedliwości, wykorzystywany jako narzędzie represjonowania środowisk opozycyjnych, niezależnych organizacji oraz dziennikarzy²².

W tym kontekście ważny jest też nierozwiązany ani przez AKP, ani przez żaden z poprzednich rządów problem kurdyjski. W pierwszym okresie sprawowania władzy przez AKP podejście państwa do

tej mniejszości uległo poprawie w porównaniu z latami rządów kemalistowskich, w czasie których niekiedy negowano samo istnienie mniejszości kurdyjskiej. W ramach liberalizacji zezwolono na fakultatywną naukę języka kurdyjskiego w szkołach i uruchomiono kurdyjskojęzyczny państwowy kanał telewizyjny. Podejmowane przez władze próby porozumienia z Partią Pracujących Kurdystanu (PKK) zakończyły się jednak niepowodzeniem, co doprowadziło do eskalacji militarnej między PKK a tureckimi siłami zbrojnymi. Od 2015 r. Turcja regularnie prowadzi akcje antyterrorystyczne w kraju oraz dokonuje ataków na powiązane z PKK organizacje w Syrii i Iraku. Zagrożenie terroryzmem jest wykorzystywane przez władze w celu zarówno zwiększenia własnej kontroli nad aparatem państwa, jak i wzmacniania mobilizacji społecznej.

” Czynnikiem spajającym lwią część tureckiego społeczeństwa (z wyłączeniem Kurdów) i tamtejszej sceny politycznej jest swoisty „kult państwa”, oznaczający przekonanie o jego nadrzędnej wartości i dziejowej słuszności.

Przemiany tożsamościowe

Wraz z przeobrażeniami społecznymi w ciągu ostatnich dwóch dekad postępowały przemiany tożsamościowe. Partia AKP doszła do władzy jako ugrupowanie antyestablishmentowe i reformistyczne, a swoje sukcesy wyborcze zbudowała na takich właśnie oczekiwaniach społecznych. Jednym z jej głównych celów było zakończenie dominacji dotychczasowych nacjonalistycznych i sekularystycznych elit, cieszących się poparciem skłonnej do interwencji w system polityczny armii.

Czynnikiem spajającym lwią część tureckiego społeczeństwa (z wyłączeniem Kurdów) i tamtejszej sceny politycznej jest swoisty „kult państwa”²³, oznaczający przekonanie o jego nadrzędnej wartości i dziejowej słuszności. Pojawił się on w pierwszych latach istnienia Republiki Turcji. Rządy ugrupowania Erdoğan „kultu państwa” nie tylko nie osłabiły, lecz wręcz go wzmocniły. Dążyły one przy tym do zneutralizowania świeckiego nacjonalizmu, który był podstawą kemalizmu. W początkowym okresie sprawowania władzy AKP próbowała zastąpić go wybiórczą adaptacją postulatów liberalnych oraz nową obywatelską ideologią, uznającą wieloetniczny charakter państwa i wprost odwołującą się do spuścizny Imperium Osmańskiego, która bywa również nazywana neoosmanizmem. Równolegle władza posługiwała się wątkami panislamskimi oraz – wyrastającymi z tradycji nacjonalistycznych – panturkij-skimi. Ostatecznie jednak w Turcji wykształciło się coś na kształt syntezy tych koncepcji – osmańskie dziedzictwo zostało dowartościowane przy zachowaniu najważniejszych elementów republikańskiego

²² *Freedom in the World 2023: Turkey*, Freedom House, freedomhouse.org.

²³ Fenomen ten opisał m.in. Mateusz Chudziak – zob. *Kult państwa w „Nowej Turcji”*, „Sensus Historiae”, Vol. XLVIII (2022/3), s. 35–60, sensushistoriae.epigram.eu.

nacjonalizmu. Stało się tak dlatego, że AKP potrafiła zachować elastyczność programową, reagując na rzeczywistość społeczną i polityczną. Partie nacjonalistyczne zajmują stałe miejsce na tureckim scenie politycznej. W Medżlisie zasiadają obecnie dwa skrajne ugrupowania tego nurtu – Partia Ruchu Nacjonalistycznego (MHP), będąca od 2018 r. mniejszym koalicjantem AKP, oraz opozycyjna Dobra Partia (İYİ). Wątki nacjonalistyczne są przy tym silnie reprezentowane zarówno w AKP, jak i w największym ugrupowaniu opozycyjnym – Republikańskiej Partii Ludowej (CHP).

W ostatnich latach ujawnił się jednak ksenofobiczny i antysystemowy turecki ultranacjonalizm, wykorzystujący rosnącą niechęć wobec uchodźców i migrantów. Przełożyło się to na wyniki wyborów w 2023 r. Trzecie miejsce w pierwszej turze wyborów prezydenckich uzyskał antysystemowy nacjonalista Sinan Oğan (5,2%), a głosy jego elektoratu mogły przesądzić o rezultacie drugiej tury. Wprawdzie turecka antyimigrancka alternatywna prawica nie zasiada w parlamencie, ale sprawnie posługuje się mediami społecznościowymi, niejednokrotnie przyczyniając się do szerzenia dezinformacji²⁴, politycy zaś nie mogą jej ignorować.

Innym wyzwaniem dla tureckiej sfery społecznej i politycznej jest silna polaryzacja, dotycząca nie tylko poglądów i postaw, lecz także obaw, stylów życia i wybieranych mediów²⁵. Kwestie kulturowe i obyczajowe znajdują się w centrum debaty publicznej. Rozdźwięk pomiędzy konserwatywną, religijną i proruską a świecką i opozycyjną częścią społeczeństwa jest jak dotąd skutecznie rozgrywany i podsycany przez rządzących.

Jednym z tematów dzielących społeczeństwo jest rola religii. Dojście do władzy AKP oznaczało silne dowartościowanie istniejących w tureckim społeczeństwie postaw konserwatywnych i religijnych. Pod rządami Erdoğana

” Spadek zaangażowania w praktyki związane z wiarą nie implikuje unieważnienia politycznej roli islamu w przyszłości, gdyż retoryka religijna na dobre zadomowiła się w kulturze politycznej Turcji, zaś sam islam stanowi istotną część tureckiej tożsamości narodowej.

islam, latami bezwzględnie rugowany z przestrzeni publicznej, zaczął stopniowo do niej wracać, czego praktycznym przejawem było chociażby zniesienie zakazu noszenia chust na uniwersytetach, a w przestrzeni symbolicznej – ponowna zamiana muzeum Hagia Sophia na meczet. W swoich wystąpieniach prezydent Erdoğan wielokrotnie zapowiadał, że Turcja pod jego władzą wychowa „pobożne pokolenie”, czemu miały służyć m.in. faworyzowanie szkół religijnych typu *imam hatip* oraz finansowe i instytucjonalne wzmocnienie Diyanetu – państwowego urzędu ds. religii. Pomimo tych działań obecnie w społeczeństwie umacniają się tendencje laicyzacyjne. Wprawdzie osoby określające się jako muzułmanie wciąż stanowią w Turcji przeważającą większość (92,3%), przed deistami (3,2%) i ateistami (2,7%), jednak nie przekłada się to na podstawową praktykę religijną. 39,7% zamieszkałych w kraju muzułmanów modli się pięć razy dziennie, 48,8% uczestniczy w piątkowych modlitwach, a 66,5% pości w czasie ramadanu. Co ważne, w percepcji samych Turków religijność maleje – przeświadczonych jest o tym aż 73% badanych²⁶. Spadek zaangażowania w praktyki związane z wiarą nie implikuje unieważnienia politycznej roli islamu w przyszłości, gdyż retoryka religijna na dobre zadomowiła się w kulturze politycznej Turcji, zaś sam islam stanowi istotną część tureckiej tożsamości narodowej. Szerokie poparcie dla Palestyńczyków²⁷ wynika m.in. z poczucia wspólnoty religijnej.

Niezmiennie ważny dla tureckiej tożsamości politycznej jest ambiwalentny stosunek do Zachodu. Pomimo kolejnych okresów ocieplania i ochładzania relacji z nim Turcja pozostaje weń instytucjonalnie

²⁴ Np. mówiąc o liczbie Syryjczyków w Turcji, podają zawyżone szacunki sięgające 10 mln, a nawet 13 mln osób.

²⁵ KONDA Baroteresi: Türkiye’de Kutuplaşma, Ocak 2019, konda.com.tr.

²⁶ H. Efe, A. Yargı, Türkiye’de Dindarlık Algısı, „Toplumsal Eğilimler”, nr 3, 2023, ipc.sabanciuniv.edu.

²⁷ K. Strachota, Turcja – ostre reakcje na konflikt w Gazie, OSW, 23.10.2023, osw.waw.pl.

wprzęgnięta – jest członkiem NATO i deklaruje chęć akcesji do UE. Zachód jest punktem odniesienia i aspiracji, jeśli chodzi o jakość i styl życia, a Turcy podlegają wpływowi zglobalizowanej zachodniej kultury, aktywnie korzystając z mediów społecznościowych. Mimo to hasła antyzachodnie są bardzo nośne i silnie zakorzenione w tureckim postrzeganiu świata – wyrastają z historii rozpadu Imperium Osmańskiego i prób rozbioru kraju przez Ententę w efekcie I wojny światowej. Niechęci do Zachodu towarzyszy poczucie zagrożenia ze strony niedookreślonych „sił zewnętrznych”, które chcą pozbawić Turcję podmiotowości i narzucić jej obce kulturowo wzorce. Taka narracja przekłada się na percepcję polityki zagranicznej. Aż 51% Turków negatywnie postrzega rolę USA na arenie międzynarodowej, 40% ma takie zdanie na temat UE²⁸. Nastroje te zrzęcznie podsyca Erdoğan, przedstawiając siebie samego jako jedyne gwaranta niezależności państwa, silnego lidera, który zapewni Turcji przeznaczoną jej wysoką pozycję na świecie. Do niejednoznacznej postawy wobec Zachodu w znacznej mierze przyczyniają się także niespełnione ambicje członkowskie w UE i poczucie niezrozumienia ze strony najważniejszych partnerów.

Perspektywy dla sceny politycznej

W Turcji zachodzą silne przemiany modernizacyjne i tożsamościowe. Młode społeczeństwo, kryzys gospodarczy i oznaki wyczerpania się dotychczasowego modelu rozwoju nie przełożyły się jednak na wyzwolenie obywatelskiej energii zdolnej podważyć istniejące status quo i przemodelować scenę polityczną. Obóz rządzący odniósł niekwestionowane zwycięstwo w majowych wyborach parlamentarnych i prezydenckich²⁹, co pokazało, że nie ma realnej alternatywy dla Erdoğan i jego partii, nawet w obliczu postępujących przemian społecznych i w warunkach kryzysu gospodarczego. Prezydent po części zawdzięcza swój triumf zdecydowanej przewadze systemowej, upolitycznieniu aparatu państwowego i dominacji medialnej. Niemniej wyniknął on także z błędów opozycji, która pomimo bezprecedensowej mobilizacji nie potrafiła przedstawić atrakcyjnej i spójnej propozycji programowej, a tym samym zyskać zaufania większości elektoratu. Główna jej siła – koalicja złożona z sześciu podmiotów – nie była w stanie zapewnić wyborcom poczucia bezpieczeństwa i stabilizacji. Na tym tle wyróżniał się sprawczy obóz rządzący, umiejętnie zarządzający podziałami wewnątrz opozycji. Niebagatelne znaczenie miał również dorobek AKP związany z modernizacją kraju i awansem społecznym zmarginalizowanych wcześniej grup. Obóz rządzący potrafił sugestywnie przedstawić się w roli bezalternatywnego gwaranta bezpieczeństwa i stabilności państwa. Symptomatyczne jest przy tym, że AKP wygrała wybory także na większości obszarów dotkniętych katastrofalnym trzęsieniem ziemi z lutego 2023 r., gdzie skutecznie prezentowała się nie tyle jako strona odpowiedzialna za zaniechania, ile siła zdolna opanować sytuację.

W najbliższym czasie nie należy spodziewać się spektakularnych zmian politycznych w Turcji wywołanych przez czynnik społeczny. System wydaje się stabilny,

a władza prezydenta Erdoğan skonsolidowana. Kryzys gospodarczy i spadek jakości życia wywołują wprawdzie punktowe protesty, zogniskowane wokół konkretnego zagadnienia³⁰, a niechęć do

” Młode społeczeństwo, kryzys gospodarczy i oznaki wyczerpania się dotychczasowego modelu rozwoju nie przyczyniły się jednak do wyzwolenia obywatelskiej energii zdolnej podważyć istniejące status quo.

²⁸ *Transatlantic Trends 2023: Public Opinion in a Shifting Global Order*, s. 13–16, The German Marshall Fund of the United States, [gmfus.org](https://www.gmfus.org).

²⁹ Wyniki drugiej tury wyborów prezydenckich: Recep Tayyip Erdoğan – 52,18%, Kemal Kılıçdaroğlu – 47,82%. Wyniki wyborów parlamentarnych: 323 mandaty na 600 miejsc w Medżlisie dla Sojuszu Ludowego (AKP, MHP i YRP), 212 dla Sojuszu Narodowego (CHP i İYİ), 65 dla Sojuszu Pracy i Wolności (YSP i TIP).

³⁰ Na przykład ostatnie protesty studentów po tragicznej śmierci mieszkanki państwowego akademika w związku z awarią windy. *Students across Turkey protest negligence of state-run dorms after death in elevator*, Duvarenglish, 27.10.2023, duvarenglish.com.

syryjskich uchodźców znajduje swoje ujście w sporadycznych wystąpieniach ulicznych³¹. Nie mają one jednak potencjału do przekształcenia się w masowy ruch sprzeciwu, który nie pojawił się w Turcji od czasu demonstracji w parku Gezi. Nie oznacza to, że Turcy stają się politycznie bierni – przeczy temu najwyższa od ponad 20 lat frekwencja wyborcza (87,04%). Mimo to faktem pozostaje, że AKP jak dotąd skutecznie kanalizuje emocje polityczne.

Pretendenci do objęcia władzy w kraju w ostatnich wyborach, czyli opozycyjna Republikańska Partia Ludowa (CHP) wraz z pięcioma mniejszymi koalicjantami, na skutek poniesionej klęski znaleźli się w potrzasku. Unaocznily się konflikty pomiędzy poszczególnymi ugrupowaniami i wewnątrz nich, które doprowadziły m.in. do zmiany na stanowisku przewodniczącego CHP. Kemal Kılıçdaroğlu, niedawny kandydat na prezydenta, musiał ustąpić z funkcji szefa CHP przed partyjnym reformatorem Özgürem Özelem. Kryzys ideowy i tożsamościowy po wyborach objął nie tylko ugrupowania opozycyjne, lecz także ich elektorat, a nawet przyjazne im zaplecze intelektualne i medialne.

Testem dla tureckiej sceny politycznej będą zaplanowane na wiosnę wybory lokalne, w których stawką są stanowiska merów w największych metropoliach – Stambule i Ankarze. Tymi miastami od

Prędzej czy później pewna korekta lub nawet rozszczelnienie systemu dokona się w związku z czekającą turecką scenę polityczną zmianą pokoleniową. Erdoğan wydaje się świadomy wyzwania, jakim będzie nieuniknione przekazanie władzy.

2019 r. rządzą politycy CHP. Utrata kontroli nad prestiżowymi ośrodkami miejskimi oznaczałaby dla opozycji jej jeszcze większą marginalizację. Szanse kandydatów CHP na reelekcję zmniejszają fragmentaryzacja dawnego bloku opozycyjnego i postępowania sądowe wobec burmistrza Stambułu Ekrema İmamoğlu. Kluczową kwestią wydaje się jednak zdolność nowych władz tej partii do jej przebudowy i ponownej mobilizacji zawiedzionych wyborców. W Stambule o wyniku głosowania może przesądzić postawa Kurdów, którzy rozczarowali się nacjonalistycznym zwrotem CHP pod koniec prezydenckiej kampanii wyborczej. Może to skutkować tym, że prokurdyjska Partia Równości i Demokracji Ludów (HEDEP) zrezygnuje z milczącego wsparcia dla İmamoğlu i wystawi własnego kandydata, rozbijając tym samym głosy dla opozycji.

Pewną szansą na otwarcie debaty politycznej na społeczeństwo, jej ożywienie i przełamanie marazmu mógłby być projekt nowej konstytucji, zapowiadany regularnie w wystąpieniach Erdoğan. Obecna ustawa zasadnicza jest obciążona historycznie – uchwalono ją w 1982 r. po wojskowym zamachu stanu i od tego czasu wielokrotnie nowelizowano. Przyjęcie nowej wymagałoby większości kwalifikowanej w głosowaniu w Medżlisie (400 z 600 deputowanych) lub zarządzanego przez prezydenta referendum nad ustawą o zmianie konstytucji (uprzednio zaaprobowaną przez minimum 360 deputowanych). Tak czy inaczej AKP, nawet z koalicjantami, nie dysponuje taką większością, konieczna byłaby zatem jej współpraca z opozycją. To wymagałoby jednak od Erdoğan ustępstw, na które nie wydaje się on gotów. Co więcej, sama debata nad konstytucją najprawdopodobniej stanie się w rękach władzy kolejnym narzędziem do zarządzania społeczeństwem poprzez podsycanie sporów tożsamościowych i pogłębianie polaryzacji. Ostatecznie uchwalenie nowej ustawy zasadniczej może stać się okazją do dalszej konsolidacji władzy wokół prezydenta.

Prędzej czy później pewna korekta lub nawet rozszczelnienie systemu dokona się naturalnie w związku z czekającą turecką scenę polityczną zmianą pokoleniową. Sam Erdoğan publicznie deklaruje, że obecna kadencja jest jego ostatnią i wydaje się świadomy wyzwania, jakim będzie nieuniknione przekazanie władzy. Wśród najczęściej wskazywanych jego „następców” znajdują się minister spraw

³¹ T. Yılmaz, 'They fear to go to work': Demonstration against Syrian refugees in Turkey's industrial hotbed, *Bianet English*, 3.07.2023, bianet.org.

zagranicznych Hakan Fidan oraz Selçuk Bayraktar, szef zarządu firmy Baykar produkującej m.in. wojskowe drony, a prywatnie zięć prezydenta. Fidan, wieloletni szef Narodowej Agencji Wywiadowczej (MİT), góruje w rankingach popularności. Turkom podoba się jego stanowczość i sprawność, z jaką reprezentuje kraj na arenie międzynarodowej. Z kolei Bayraktar zyskał na rozpoznawalności dzięki swoim sukcesom biznesowym i festiwalowi Teknofest, podczas którego prezentowane są największe osiągnięcia tureckiej i zagranicznej techniki, głównie militarnej. Wydarzenie cieszy się dużą popularnością, organizatorzy wspominają o nawet 2,5 mln uczestników.

Co ważne, obaj potencjalni pretendenci do urzędu prezydenta mają osiągnięcia w dziedzinach najważniejszych dla elektoratu obecnego obozu rządzącego. Są nimi bezpieczeństwo i aktywna polityka zagraniczna oraz modernizacja i rozwój gospodarczy. To, czy którykolwiek z nich będzie w stanie wypełnić lukę po Erdoğanie i odpowiedzieć na społeczne zapotrzebowanie na silnego lidera, pozostaje pytaniem otwartym. Dyskusyjna jest także kwestia możliwości przeprowadzenia kontrolowanego przekazania władzy oraz późniejszego utrzymania stabilności systemu bez centralnej postaci charyzmatycznego przywódcy, jakim jest bez wątpienia Erdoğan. W każdym wariancie przesileń w systemie politycznym rola czynnika społecznego będzie rosła.